

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

Sociologie

Petr L u p a č

**Zkoumání sociální podmíněnosti současného způsobu
technologického rozvoje:**

Za hranice (výzkumu) digitální propasti

**Exploring the Social Conditionality of the Contemporary Mode of
Technological Development:**

Beyond the Edge of the (Research on) the Digital Divide

Teze

vedoucí práce - PhDr. Oleg Suša, CSc.

2012

Dnes můžeme s poměrně velkou jistotou říci, že polemika o platnosti různých verzí teorie informační společnosti již není součástí velkých diskusí probíhajících v oboru a že již nevzbuzuje takové vášně jako v období počínajícím sedmdesátými lety a zasahujícím ještě konec let devadesátých. Koncept informační společnosti značná část sociálních vědců přijala, i přes jeho problematičnost, jako adekvátní rámec vysvětlení specifčnosti současných sociálních jevů. Toto tvrzení podepírám třemi argumenty: (i) pohled zastánců platnosti konceptu informační společnosti se v populárních sociologických učebnicích stal součástí neproblematizovaného základního vědění oboru,¹ (ii) pozdní verze teorie informační společnosti jsou brány jako základ pro postulování teoretických východisek studií v oblasti empirického zkoumání sociálních aspektů informačních technologií, a konečně, (iii) tři z deseti nejcitovanějších žijících sociálních vědců (nikoli tedy pouze sociologů!) mezi lety 2000-2010 patří mezi hlavní postavy obhajoby teze o dramatické transformaci společenské organizace spojení s rozšířením informačních technologií (D. Bell, M. Castells, S. Sassen).² Na rozdíl od dalších frekventovaných teoretických koncepcí, jako jsou např. společnost vědění, postindustriální společnost, postmoderní společnost či znalostní společnost, představuje idea informační společnosti i důležitý prvek v současných transformativních praxích na pomezí politiky, ekonomiky, výzkumu a vývoje, věd o společnosti, a je tedy jak určitou teorií, tak i mohutným souborem jednání orientovaných na specificky zaměřenou proměnu podmínek sociální existence a s tím i na *přestavbu* sociálních institucí a sociálního života *jako celku*. Zarážející na tomto procesu není ani tak jeho efektivita při utváření dojmu „přirozenosti“, a tudíž i ne-lidskosti (ve smyslu absence možnosti jiné *racionální* volby), jako spíš to, že nám chybí vědecká analýza rýsujících se kontur tohoto procesu jako něčeho bytostně lidského (ve smyslu lidmi voleného, konstruovaného a směřovaného).

Širší projekt, jehož je tato práce součástí, lze tedy charakterizovat jako snahu o rozkrytí procesu *sociální konstrukce informační společnosti*. Rozsahem, nutnou analytickou výbavou i historickým a geografickým záběrem by tento projekt přesahoval možnosti i smysl zamýšlené práce. Jeho úspěšné završení by předpokládalo rozsáhlou analýzu podílu a

¹ Viz např. Macionis (2008, s. 70), který ve 12. edici jedné z mezinárodně nejužívanějších anglických učebnic sociologie *tvrdí*, že „Mnoho bohatých národů, včetně Spojených států, vstoupily do postindustriální fáze založené na počítačích a nových informačních technologiích“. V další z nejpoužívanějších úvodních učebnic, v Giddensově (2009) *Sociologii*, je silně zastoupeno představení Castellsových tezí, v posledním *Úvodu do sociologie* od Thompsona a Hickeyho (2011) ICT představují v současnosti nejvlivnější faktor změny sociální interakce (str. 137) a procházejí „každým aspektem společnosti“ (cit. str. 12). U nás Petrusek (2006: 122) mluví o současnosti jako o době „nekritického nadšení pro informační společnost; Keller (2010) využívá koncept společnosti sítí v rámci informatizovaného kapitalismu jako výkladový rámec velkých společenských změn probíhajících mezi ranou a současnou formou modernity.

² Castells (2012)

vzájemných interakcí typů sociálních aktérů, kteří v sociální struktuře poválečných společností okupují rozhodující legitimizační pozice a kteří mají zásadní vliv na směřování dalšího vývoje: tedy především mediální aktéři, politici a vysocí státní a polostátní úředníci, investoři a vědci.

Ve své diplomové práci jsem provedl hrubou analýzu konstrukčního příspěvku komunity počítačových vědců od šedesátých let do první poloviny let devadesátých, kdy došlo ke konečnému rozkladu jejich moci nad technologickým systémem počítačových sítí.³ V disertační práci se zaměřuji na problematizaci dalšího významného segmentu poslední jmenované skupiny, a to sociálních vědců. Jaká byla a je role teorie informační společnosti v procesu informatizace? Abychom vůbec mohli na tuto otázku začít odpovídat, museli bychom opustit představu, že teorie informační společnosti představuje pouhou reflexi reálně probíhajících procesů, tj. že představuje soubor vědění, který stojí stranou neustálé sociální re-/konstrukce sociálního řádu. Nezanedbatelné množství poměrně pevných dílčích argumentů ovšem neumožňuje odmítnout teorii informační společnosti jako celek. Kudy a jak tedy koncept informační společnosti uchopit v jeho dualitě vědecké reflexe a spolukonstituenta sociální reality?

V předložené disertační práci se pokouším prokázat, že dosud nedomyšlenou slabinou dominujícího konceptu informační společnosti je teze o nové dimenzi sociální nerovnosti vycházející z nerovnoměrně rozložených možností přístupu k infrastruktuře informačních technologií. Toto spojení, i když je poměrně neobvyklé, má svoji logiku: současná vyprávění o informační společnosti a o digitální propasti nelze oddělit, představují dvě strany téže mince.

Cílem a vodící linkou předložené práce je rozplést vztah mezi informační společností a digitální propastí, vystopovat pravidla a limity sociologické problematizace nerovné informatizace a poukázat na důsledky, které analýza digitální propasti přináší pro teorii i politiku informační společnosti. Struktura předkládané práce sleduje tento cíl.

Po úvodní části představuji základní kontury vývoje teorie informační společnosti a její argumentační jádro, na tomto základě poté vybírám nejpropracovanější a nejvlivnější verzi teorie informační společnosti od Manuela Castellse.

Třetí kapitolu jsem věnoval poměrně podrobnému představení kořenů a stavby Castellsovy pozdní teorie společnosti, a to s primárním cílem ukázat těsný symbiotický vztah

³ Lupač (2005).

mezi jeho teorií informační společnosti a tezí o digitální propasti. Toto spojení je poměrně neobvyklé a u Castellsových interpretů a kritiků se nevyskytuje. Přesvědčivosti jsem se pokusil dosáhnout situováním tohoto vztahu do širšího kontextu Castellsova díla a zdůvodněním zachování platnosti tohoto spojení i při dvou základních způsobech výkladu Castellsem nastíněných možností pozitivní sociální změny (viz zejména kpt. 3.5.3 a 3.6). Problém vývoje jeho teorie jsem vyřešil důrazem na texty z let 1989–2001, tedy texty z období vrcholu tvorby Castellsovy pozdní teorie společnosti.⁴ Sekundárním cílem bylo představit Castellsovu pozdní teorii společnosti v detailu dostatečném pro její srozumitelné přehodnocení v závěru práce. Terciárním cílem této kapitoly bylo představit podrobněji Castellsovu teorii společnosti a její kořeny českému čtenáři, který se s Castellsem mohl dosud setkat pouze prostřednictvím stručných medailonků.⁵

Abych mohl dát odpověď na otázku řešení kontradikcí informatizované společnosti prostřednictvím řešení problému digitální propasti, rozhodl jsem se ve čtvrté kapitole podrobně zmapovat výzkum digitální propasti. Ačkoli takové úsilí nemůže být nikdy vyčerpávající, v přehledu jsem zúročil jak všechny významné knižní publikace věnující se primárně tématu,⁶ tak reprezentativní soubor přesahující již na počátku analýzy sto odborných článků.⁷ Výslednou „mapu“ výzkumu digitální propasti jsem pro českého čtenáře doplnil aktualizovanými přehledy sociodemografické distribuce přístupu k Internetu v ČR a ve světě, a to s pomocí více dostupných datových zdrojů (alespoň tam, kde to bylo možné). Při prezentaci dat se pokouším, alespoň tam, kde to je funkční, maximálně využít datových zdrojů, s nimiž jsem během doktorského studia pracoval a které v této souvislosti nebyly v ČR dosud analyzovány (jedná se o data „Světového projektu o Internetu – Česká republika“ a data z výzkumu „Informační gramotnost“). Čtvrtá kapitola představuje první podobně systematické zmapování od van Dijkovy knihy *Prohlubování digitální propasti* z roku 2005. Co tato kapitola přinesla nového? Na úrovni motivace k připojení jsem odhadl aktuální velikosti jednotlivých podskupin ne uživatelů (skutečně odpojených, vyhýbačů a odpadlíků) a trendy vývoje jejich zastoupení v populaci uživatelů. Dále jsem na základě zpětné analýzy změn v množství nových uživatelů vnesl hypotézu o zpomalování difúze Internetu v ČR,

⁴ Zejména Castells (1989; 2000a; 2000b; 2001).

⁵ Např. Petrušek (2006: 116-123); Lupač a Sládek (2007).

⁶ Compaine (2001); Norris (2001); Servon (2002); Mossberger, Tolbert a Stansbury (2003); Warschauer (2003); Bucy a Newhagen (2004); van Dijk (2005); O'Hara a Stevens (2007); Mossberger, Tolbert a McNeal (2009)

⁷ Reprezentativita tohoto souboru vychází ze šestiletého mapování ústředních výzkumníků a jejich prací, doplněného o vyhledávání různých kombinací relevantních klíčových slov v databázích (zejména *Web of Knowledge*) a o výsledky „citačního stopování“ (nacházení dalších relevantních prací prostřednictvím dohledávání odkazovaných textů).

jejíž počátek lze dle mého výpočtu situovat do rozmezí let 2000-2004, kdy množství nových uživatelů kulminovalo (schéma č. 8). Na úrovni fyzického přístupu jsem také provedl syntézu dosavadních poznatků o zdrojích nerovnosti mezi základními statusovými skupinami a tuto syntézu jsem vždy doplnil o zhodnocení obecné prokazatelnosti nezávislosti a relativní síly vlivu dané proměnné. Na základě této syntézy jsem upozornil na nedostatečné empirické pokrytí vlivu sociální sítě na adopci Internetu, a to i přes výraznou roli výzkumu této proměnné v tradici výzkumu difúze inovací⁸. Konfrontace teorie difúze inovací s výzkumem digitální propasti přinesla (a) odmítnutí smysluplnosti interpretace dalšího vývoje digitální propasti prostřednictvím tzv. normalizačního modelu a (b) zjištění absence přímé návaznosti na tradici výzkumů difúze ICT⁹, což v závěru práce vysvětluji silným diskursivním založením výzkumu digitální propasti. Na úrovni dovednostního přístupu jsem v reakci na nedávné van Dijkovo povzdechnutí nad absencí časových řad v oblasti digitálních dovedností představil pravděpodobný vývoj operačních dovedností v EU (tab. č. 11). Vzhledem k operacionalizaci dovedností ze strany EUROSTATu jsou výsledky užitečné pouze ve formě hypotézy pro další ověření: dle dat EUROSTATu se celková úroveň operačních digitálních dovedností sice zvětšuje, za tímto zvětšením ale stojí převážně přesun jedinců s nízkými dovednostmi do skupiny uživatelů se středními dovednostmi, zatímco podíl uživatelů s vysokými operačními dovednostmi se mění jen nepatrně. Konečně, empiricky podloženou argumentací jsem zpochybnil vypovídací hodnotu převažujícího způsobu měření rozdílů na úrovni uživatelského přístupu i využití konceptu tzv. vědomostní či uživatelské mezery pro interpretaci těchto rozdílů. Jako v ČR přínosnou, nicméně v mezinárodním kontextu již částečně redundantní, lze zhodnotit uvedenou kritiku konceptu digitální generace, která přináší argument pro relativně stabilní situování vrcholu digitálních dovedností do věkové skupiny ohraničené zhruba dvacátým až třicátým rokem života.

Možnost zužitkování dílčích zjištění čtvrté kapitoly při konfrontaci s teorií informační společnosti byla podmíněna zhodnocením platnosti obecného rámce jejich relevance, tedy teze o digitální propasti jako takové. Zjištěné problémy základní teoretické stavby teze o digitální propasti a nedostatky v jejím empirickém zakotvení jsem využil v páté kapitole při identifikaci sedmi předpokladů teze o digitální propasti, které současně představují základní

⁸ Rogers (2003).

⁹ Např. Rogers (1986); Dutton, Rogers a Jun (1987); Prescott a Conger (1995).

ideové opory diskursivní povahy digitální propasti. Identifikované předpoklady jsou uvedeny v následujícím výčtu.¹⁰

Předpoklady obhajoby teze o digitální propasti

0) Předpoklad reality informační společnosti 1) Redukce kategorie ICT na Internet 2) (Kvalitní) přístup Internetu se stává podmínkou udržení či zvýšení kvality života prostřednictvím udržení či zvýšení participace ve všech hlavních sférách sociální existence 3) Předpoklad stejných přínosů ke kvalitě života ve všech sociálních prostředích 4) Předpoklad/konstrukce univerzální potřeby užívání Internetu 5) Předpoklad individuálních přínosů z užívání Internetu 6) Předpoklad nevyhnutelnosti další informatizace 7) Předpoklad uzavřitelnosti digitální propasti

Kromě systematizace a empiricky zakotvené kritiky předpokladů platnosti teze o digitální propasti spočívá přínos této kapitoly v (a) syntéze poznatků o přínosu internetu ke kvalitě života v oblasti ekonomiky a sociability, v (b) poukázání na systematické opomíjení interakce užívání mobilního telefonu a internetu v kontextu zkoumání jejich vztahu ke změně sociální participace uživatele, v (c) odůvodnění nemožnosti uzavřít digitální propast a v neposlední řadě v (d) představení konceptu delegovaného a asistovaného připojení, jeho zakotvení v dostupné empirické evidenci a rozvedení důsledků jeho zpracování do výzkumu digitální propasti. Ze syntézy (a) vyplynuly dva hlavní závěry. Za prvé, *relativní výhoda z užívání ICT je výrazná pouze v některých segmentech sociálního nebo ekonomického života, zatímco v jiných je zanedbatelná, nulová až kontraproduktivní. Užívání Internetu se tedy nestává výlučnou podmínkou zachování či zvýšení participace v ekonomice či sociálním životě jako takovém.* Za druhé, *internet působí jako prostředek-zesilovač specificky strukturované transformace, nikoli jako nosič vlastní přidané hodnoty, kterou by obohatil uživatele v důsledku použití.* Rozšiřování Internetu je tedy doprovázeno, minimálně ve sledovaných oblastech, růstem sociálních rozdílů sledujícím logiku Matoušova efektu, a to na individuální i mezinárodní úrovni.

I přes argumentaci proti identifikovaným předpokladům platnosti teze o digitální propasti argumentují ovšem na začátku šesté kapitoly pro nemožnost odmítnout úplně tvrzení

¹⁰ V textu jako schéma č. 23.

o nerovnostech v přístupu k ICT jako nové sociální nerovnosti.¹¹ Na základě syntézy informací uvedených v předchozích kapitolách jsem poté představil základ nového paradigmatu ve výzkumu digitální propasti, který jsem nazval *situační pojetí digitální propasti*. Situační pojetí digitální propasti stanovuje míru její závažnosti následovně:

Čím menší je v dané situaci dostupnost alternativních komunikačních či informačních kanálů (či pracovních nástrojů) a čím větší jsou rozdíly v nákladech na jejich využití ve srovnání s Internetem, tím více bude jedinec v dané situaci závislý na užití Internetu, a tím více také bude vyloučen z této situace v případě, že Internet nevyužívá či ho za daným účelem neumí efektivně používat, a to včetně případných přínosů a ztrát, které s sebou účast na této situaci nese.

V tomto pojetí tedy není digitální propast plošně platným problémem; „síla“ digitální propasti je vymezena pomocí situačně specifické kombinace dostupnosti alternativních komunikačních kanálů (či informačních zdrojů) a nákladů na jejich využití. Po doplnění o poznatky z nedávného modelování tzv. odvrácené strany Metcalfova zákona¹² jsem míru komunikačního vyloučení stanovil jako funkci poměru velikosti komunikačních sítí a rozdílu nákladů na komunikaci pomocí alternativních komunikačních kanálů. Rozpracování těchto základů situačního pojetí digitální propasti by v budoucnu mohlo posloužit jako základ teorie komunikační propasti či obecné teorie vztahu mezi šířením inovace a sociální nerovností.

Situační pojetí digitální propasti mě zavedlo k nutnosti koncipovat digitální propast i informační společnost nikoli jako stav určité epochy, ale jako proces utváření závislosti na jedné technologické infrastruktuře. Procesuální, konstruktivistické hledisko mě poté zavedlo k formulaci tzv. *paradoxu digitální propasti: čím více se budou ICT stávat výlučnou infrastrukturou komunikace a přístupu k informacím, tím více budou neuživatelé či slabší uživatelé znevýhodněni*. Paradox digitální propasti má závažné důsledky pro informační politiky, další výzkum digitální propasti i teorii informační společnosti. Ty totiž dlouhodobě argumentují pro řešení sociální exkluze podporou připojení celé populace k infrastruktuře ICT, čímž ve světle výše uvedeného digitální propast fakticky vytvářejí. *Funkční politiky uzavírání digitální propasti by se proto měly přestat orientovat na podporu dalšího rozšíření Internetu, ale měly by být zaměřeny především na (i) hlídání dostupnosti alternativních komunikačních a informačních kanálů (včetně podpory sociální koheze) a dále na (ii) regulaci rozdílů v nákladech spojených s komunikací pomocí alternativních komunikačních a*

¹¹ Argumentují zjištěními o významné roli Internetu v těžkých životních situacích části respondentů (Horrigan a Rainie 2006), deklamacemi uživatelů o pozitivním vlivu Internetu na jejich koníčky, efektivitu práce či sociální život (Hoffman, Novak a Venkatesh 2004, s. 39; Madden 2006; Šmahel a Lupač 2008, s. 16-18) a realitou nezbytnosti umět používat Internet v určitých segmentech pracovního trhu (viz např. Horrigan 2011, s. 22).

¹² Tongia a Wilson (2011).

informačních kanálů. Po zvážení alternativních vysvětlení odpovídám na otázku po zdroji neustálé reprodukce identifikovaných předpokladů a rigidity výzkumných otázek prostřednictvím silně diskursivní¹³ povahy celé diskuse, která zřetelně plní ideologickou funkci udržování hegemonie totální informatizace napojené na specifické zájmy IT průmyslu, finančních trhů, vládnoucích garnitur a k nim přidružených akademiků a uživatelů. Funkčnost teorie informační společnosti a teze o digitální propasti ve vztahu k zájmům těchto aktérů dokládám prostřednictvím výsledků diskursivních analýz spadajících do výzkumné tradice teorií rozvoje.¹⁴ Jejich společným jmenovatelem je právě poukazování na strukturální přemístění těžiště legitimizace další modernizace dle západního vzoru směrem ke konceptu informační společnosti. Vzhledem k identifikované performativní funkci teorie informační společnosti se v závěru věnuji rozboru zdrojů totalizačního aspektu Castellsovy teorie a stručnému náčrtu dalšího postupu při výzkumu ideologické funkce teorie informační společnosti v procesu informatizace.

Zřejmě je tedy třeba odmítnout již beztak vyčpělá tvrzení o postmoderní situaci: naším současným údělem je nová forma jednorozměrné modernizace¹⁵ maskovaná Velkým vyprávěním o společenském pokroku prostřednictvím řádně spravované a neomezené informatizace. Úspěch tohoto vyprávění spočívá v tom, že díky předpokladu ne-sociální, ne-politické a inherentně pozitivní povahy není informatizace chápána jako ideologický proces, což jí umožňuje stát stranou lokálních politických, sociálních a kulturních střetů. Výzkumníci, kteří obhajují (v principu totální) informatizaci s odkazem na potenciál inherentního dobra ICT, si tak zřejmě nejsou vědomi své pozice na poli mocenských vztahů určujících směřování dalšího vývoje našich společností. Je tragické, že se stále vzrůstající silou zaznívají hlasy volající po přemostění digitální propasti a podpoře zavádění ICT právě z rozvojových zemí a jejich vědeckých pracovišť. Obecným doporučením v této situaci může být za prvé úplné upuštění od snah vytvářet nehodnotící verze epochalistických teorií a za druhé promýšlení možnosti teorie středního dosahu ve formě konstruktivisticky založené situační teorie sociotechnické změny.

¹³ Odkazují přitom na klasické Foucaultovy analýzy vztahu mezi diskursem jako souborem pravidel omezujících „nekontrolované vření řeči“ a podněcujících k hledání pravdy dle určitých, diskursem daných, pravidel a mezi institucionální sítí, která plní funkci mocenské opory stabilizace diskursu (Foucault 1999, 2000a, 2000b, 2003).

¹⁴ Zejména Wilson (2003); Thompson (2004); Moodley (2005); Hwang (2006); Leye (2007).

¹⁵ Pojem jednorozměrná modernizace přebírám od Kellera (2007).

Seznam použité literatury

- BUCY, E. P., NEWHAGEN, J. E. (eds.). 2003. *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2003. 320 s. ISBN 0-8058-4110-5.
- CASTELLS, M. 1989. *The Informational City*. Oxford: Blackwell, 1989. 402 s. ISBN 0631159886.
- CASTELLS, M. 2000a. Materials for an Exploratory Theory of the Network Society. *British Journal of Sociology*, 2000, Vol. 51, No.1, s. 5–24.
- CASTELLS, M. 2000b. *The Information Age: Economy, Society and Culture; Volume I: The Rise of the Network Society, 2nd edition*. Oxford: Blackwell, 2000. 594 s. ISBN 0-631-22140-9.
- CASTELLS, M. 2001. *Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2001. 292 s. ISBN 0-19-924153-8.
- CASTELLS, M. 2012. *Relative Ranking of a Selected Pool of Leading Scholars in the Social Sciences by Number of Citations in the Social Science Citation Index, 2000–2010* [online]. 2012 [cit. 18.3.2012]. Dostupné z: http://www.manuelcastells.info/en/SSCIsocialranking_eng.pdf
- COMPAINE, B. M. (ed.). 2001. *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT, 2001. 340 s. ISBN 0-262-53193-3.
- DUTTON, W. H., ROGERS, E. M., JUN, S. 1987. Diffusion and social impacts of personal computers. *Communication Research*, 1987, Vol. 14, No. 2, s. 219–250.
- FOUCAULT, M. 1999. *Dějiny sexuality I, Vůle k věděni*. Praha: Herrmann & synové, 1999. 192 s. ISBN 80-238-5090-3.
- FOUCAULT, M. 2000a. *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin, 2000. 427 s. ISBN 80-86019-96-9.
- FOUCAULT, M. 2000b. *Moc, subjekt a sexualita*. Bratislava: Kalligram, 2000. 233 s. ISBN 80-714-9388-0.
- FOUCAULT, M. 2003. *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové, 2003. 303 s. ISBN 80-239-2454-0.
- GIDDENS, A. 2009. *Sociology, 6th ed.* Cambridge, Malden: Polity Press, 2009. ISBN 978-0-7456-4358-8.
- HOFFMAN, D., NOVAK, T., VENKATESH, A. 2004. Has the Internet become indispensable? Empirical findings and model development. *Communications of the ACM*, 2004, Vol. 47, Iss. 7, 2004, s. 37–42.
- HORRIGAN, J. B. 2011. What are the Consequences of Being Disconnected in a Broadband-Connected World? *Daedalus*, 2011, Vol. 140, No. 4, s. 17–31.
- HORRIGAN, J. B., RAINIE, L. 2006. *The Internet's Growing Role in Life's Major Moments* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2006. [cit. 18.11.2007]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Major%20Moments_2006.pdf
- HWANG, J. 2006. *Deconstructing the Discourse of the Global Digital Divide in the Age of Neo-liberal Global Economy*. White Oak, 2006. Nепublikovaná disertační práce. The

- Pennsylvania State University, The Graduate School, College of Communications.
Vedoucí práce Jorge Reina Schement.
- KELLER, J. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: SLON, 2007. 194 s. ISBN 978-80-86429-66-3.
- KELLER, J. 2010. *Dějiny klasické sociologie, 2. vydání*. Praha: SLON, 2010. 529 s. ISBN 978-80-86429-52-6.
- LUPAČ, P. 2005. *Sociologie a sociotechnologie: Sociální konstrukce Internetu*. Praha, 2005. Nepublikovaná diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Katedra sociologie. Vedoucí práce Oleg Suša.
- LUPAČ, P., SLÁDEK, J. 2007. Městská otázka a Informační věk v díle Manuela Castellse. In ŠUBRT, J. (ed.). *Soudobá sociologie I – Teoretické koncepce a jejich autoři*. Praha: Karolinum, 2007, s. 178-211. ISBN 978-80-246-1275-1.
- LEYE, V. 2007. UNESCO, ICT corporations and the passion of ICT for development: modernization resurrected. *Media, Culture & Society*, 2007, Vol. 29, No. 6, s. 972–993.
- MACIONIS, J. C. 2008. *Sociology, 12th ed. Pearson International Edition*. London, Singapur: Pearson Prentice Hall, 2008. 708 s. ISBN 978-0136016823.
- MADDEN, K. 2006. *Data Memo: Internet Penetration and Impact* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2006 [cit. 14.11.2007]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/~media/Files/Reports/2006/PIP_Internet_Impact.pdf
- MOODLEY, G. 2005. *Critical Analysis of the Post-apartheid South African Government's Discourse on Information and Communication Technologies (ICTs), Poverty and Development*. Stellenbosch, 2005. Nepublikovaná disertační práce. University of Stellenbosch, the School of Public Management and Planning. Vedoucí práce GS Cloete.
- MOSSBERGER, K., TOLBERT, C. J., STANSBURY, M. 2003. *Virtual Inequality: Beyond the Digital Divide*. Washington: Georgetown University Press, 2003. 208 s. ISBN 978-0878409990.
- MOSSBERGER, K., TOLBERT, C. J., MCNEAL, R. S. 2008. *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*. Londýn a Cambridge: MIT Press, 2008. 240 s. ISBN 978-0262633536.
- NORRIS, P. 2001. *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. New York: Cambridge University Press, 2001. 320 s. ISBN 978-0521002233.
- O'HARA, K., STEVENS, D. 2006. *Inequality.com: Power, Poverty and the Digital Divide*. Oxford: Oneworld, 2006. 300 s. ISBN 978-1851684502.
- PETRUSEK, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: SLON, 2006. 459 s. ISBN 80-86429-63-6.
- PRESCOTT, M., B., CONGER, S., A. 1995. Information technology innovations: a classification by IT locus of impact and research approach. *ACM SIGMIS Database*, 1995, Vol. 26, Iss. 2–3, s. 20–41.
- ROGERS, E. M. 1986. *Communication Technology: The New Media in Society*. New York: The Free Press, 1986. 273 s. ISBN 0029271207.

- ROGERS, E. M. 2003. *Diffusion of Innovations, 5th ed.* New York: The Free Press, 2003. 512 s. ISBN 978-0743222099.
- SERVON, L. 2002. *Bridging the Digital Divide: Technology, Community and Public Policy.* Oxford: Blackwell, 2002. 273 s. ISBN 9780631232414.
- ŠMAHEL, D., LUPAČ, P. 2008. *The Internet in the Czech Republic 2008: Four Years of WIP in the Czech Republic* [online]. Brno: Masarykova Univerzita, Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny, 2008 [cit. 20.11.2012]. Dostupné z www.worldinternetproject.net
- THOMPSON, M. 2004. Discourse, 'Development' & the 'Digital Divide': ICT & the World Bank. *Review of African Political Economy*, 2004, Vol. 31, No. 99, s. 103–123.
- THOMPSON, W. E., HICKEY, J. V. 2011. *Society in Focus: An Introduction to Sociology, 7th ed., 2010 Census Update.* Boston: Pearson, 2011. 672 s. ISBN 978-0-205-18101-8.
- TONGIA, R., WILSON, E. J. 2011. The Flip Side of Metcalfe's Law: Multiple and Growing Costs of Network Exclusion. *International Journal of Communication*, 2011, Vol. 5, s. 665–681.
- VAN DIJK, J. A. G. M. 2005. *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society.* Thousand Oaks: Sage 2005. 240 s. ISBN 141290402.
- WILSON, M. 2003. Understanding the international ICT and development discourse: Assumptions and implications. *The Southern African Journal of Information and Communication*, 2003, Vol. 3, s. 1–14.
- WARSCHAUER, M. 2003. *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide.* Cambridge, London: MIT Press, 2003. 274 s. ISBN 978-0262731737.